

תמר אלכסנדר־פריזר

היצירה העממית של יוצאי ספרד בתורכיה – סיפורים ופתגמים

ברוב המחקרים על פולקלור אתני משמש המושג "אתניות" כדי לזהות קבוצות ולהבדיל ביניהן מבחינה תרבותית, ואילו המושג "פולקלור" נועד לתיאור היבטים משמעותיים של המסורת בעיני בני הקבוצה כמו גם ביטויים תרבותיים המייחדים את הקבוצה. התואר "אתני" משקף הבדלי תרבות מגוונים, התנהגויות חלופיות וגישות שונות לערכיה של חברה אחת ולאורח החיים בה.

1. הבדלים אתניים בין קבוצות

המשך קיומה של קבוצה אתנית תלוי ביכולתם של בני הקבוצה לסגל לעצמם דפוסי תרבות משותפים ולהיבדל בהתאם להם מבני קבוצות אחרות. דפוסים אלה מתחזקים בהקשר של מגע עם בני קבוצות אחרות, וכך נתחמים הגבולות האתניים הבין־קבוצתיים. הצורות השונות של תיחום הגבולות תלויות בעצם נכונותם של בני הקבוצה להגדיר את ייחודם באמצעות שימור היסודות האתניים ופיתוחם. הקבוצה האתנית היא אפוא קבוצה דינמית שביכולתה להמשיך ולהתפתח מתוך יחסי גומלין תמידיים בתוך הקבוצה ובינה לבין גורמים חוץ־קבוצתיים. שייכות אתנית נקבעת בראש ובראשונה על פי הכרעתם של בני הקבוצה עצמם. הסוציולוגית פנינה מורג־טלמון הגדירה בעבודתיה על ספרדי ירושלים זהות אתנית כ"מודעות של שייכות" העשויה להצביע על מגוון הרכבים ורכיבים של יסודות אתניים בהתאם לתפיסות שונות.

מודעות בני הקבוצה לשוני בינם לבין בני קבוצות אחרות, והשימוש בו כדי לשמר את המשכיות הקבוצה, הם־הם היוצרים את הזהות האתנית. יכולתה של הקבוצה לגבש זהות משלה, השונה מזו של שאר החברה, תלויה במנגנוני שימור הגבולות שהיא מצליחה לפתח. תפקידם העיקרי של מנגנונים אלה הוא ליצור הפרדה בין בני הקבוצה לשאר בני החברה. ואולם קבוצה אתנית אינה יכולה להתקיים רק באמצעות מנגנוני ניתוק והתבדלות (סגרגציה). לצד תהליך התוויית גבולות הקבוצה מתרחש גם תהליך של שילוב והתערות (אינטגרציה ואקולטורציה) בתוך החברה הכללית. שני תהליכים אלה מנוגדים זה לזה, אך הם מתחוללים בעת ובעונה אחת מתוך פעולת גומלין מתמדת המאפשרת גם המשכיות תרבותית וגם שינוי תוך התאמה לסביבה. גבולות הקבוצה צריכים להיות גמישים דיים כדי לאפשר גם התבדלות וגם התערות. הכוחות היוצרים את הגבולות עשויים להיות הן חוץ־קבוצתיים הן פנים־קבוצתיים: הכוחות החיצוניים עשויים למשוך את הקבוצה להשתלבות או לסמן, לבודד ולדחוק אותה החוצה, אולם יחסי הגומלין בינם לבין הכוחות הפנימיים מאפשרים לקבוצה להתגבש כקבוצה אתנית ייחודית. הקבוצה יוצרת סטראוטיפים על עצמה, מגבשת תדמיות פנים־קבוצתיות ומגיבה על סטראוטיפים של קבוצות אחרות ועל תדמיות חוץ־קבוצתיות, כלומר על תוויות שמדביקות לה קבוצות

אחרות. כל אלה מוצאים ביטוי גם בסוגות אחדות של ספרות הפולקלור. הפולקלור הוא תחום שאינו מחייב אחידות מן הסוג שתובעת למשל ההלכה בתרבות היהודית, ולכן הוא מאפשר לתת ביטוי להבדלים בחשיבה, בהתנהגות ובשימושי הלשון של הקבוצות למיניהן. באמצעות הפולקלור יכול בן הקבוצה לבטא את מודעותו העצמית ואת שייכותו לקבוצה אתנית מסוימת. הפולקלור עשוי לשקף את הקיים או לבטא את הרצוי. הוא עשוי לבטא תקוות שאינן מתגשמות במציאות או לתת פורקן למאוויים אסורים, ולכן גם משמש מקור כה חשוב לידע על תחומים אלו. הפולקלור עשוי לפעול בתהליך קוטבי של חיזוק ערכים קבוצתיים ושל גיבוש כלפי פנים מזה ושל תוקפנות כלפי חוץ מזה.

הסיפור והפתגם, כמו כל יצירה עממית, נתונים במתח מתמיד בשני צירים: המתח שבין מסורת לחידוש, הכולל יצירה, יצירה מחדש ואלתור, והמתח שבין דפוסים אוניברסליים לדפוסים לוקליים. פעמים רבות יש הקבלה בין הדפוסים המסורתיים, העוברים בעל פה מדור לדור, ובין היסודות האוניברסליים, שהם קבועים יותר ונתונים פחות לשינויים. לעומתם נמצאים היסודות הדינמיים הכוללים חידוש יצירה ואלתור תוך תהליכי הסתגלות, כלומר התאמת היצירה העממית למקום גאוגרפי מסוים או לקבוצה אתנית מסוימת ולנסיבות חייה. תהליך יצירתם של הגבולות האתניים הקבוצתיים והתגבשותה של הזהות האתנית הוא אפוא תהליך כפול של התבדלות והתערות המתרחש בד בבד ובאופן מתמיד, וכזה הוא גם תהליך השימור והיצירה של פולקלור. שני תהליכים אלה, התגבשות הזהות האתנית ויצירת הפולקלור, עשויים להסביר את יכולתו של הפולקלור לשמש כלי ביטוי הולם לתחושות של שייכות אתנית.

מכאן עולה השאלה מה הופך מסורת פולקלורית כלשהי לטיפוסית לאזור מסוים או לקבוצה חברתית מסוימת. התשובה איננה יכולה להיות מוטיבים ייחודיים, שכן בפולקלור המוטיבים ייחודיים רק לעתים רחוקות. אי אפשר לבסס את הגדרת הייחודיות של מסורת באזור או בקבוצה חברתית על המקוריות של תוכן המסורת ועל עצמאותו. עם זאת אין צורך לשלול את קיומה של הייחודיות. חוקר הפולקלור לאורי הונקו (Honko) סבר שאנו חשים ב"אקלים של המסורת" באזור או בקבוצה חברתית בהקשרים שונים ובדרכים שונות, וכך נוצר רושם כי לקהילה מסוימת מסורת נבדלת מקהילות אחרות. המוטיבים והנושאים המוכרים מתרבויות אחרות מאורגנים כאן בדרך מיוחדת, הם עוברים תהליך של הסתגלות (אויקוטיפיקציה) ומתמזגים עם הסביבה הפיזית ועם אורח החיים של האנשים.

2. סיפור העם היהודי-הספרדי כמבטא זהות קבוצתית

הזיקה לתרבות היהודית ולמקורות הקנוניים הכתובים בעברית משותפת לכל הקבוצות האתניות היהודיות. הזיקה לספרד, שאחד ממאפייניה הבולטים הוא שימור השפה הספרדית היהודית (לאדינו) משותפת לכל בני הקבוצה. ואולם קבוצת "יהודי ספרד", שמלכתחילה לא הייתה הומוגנית, היא קבוצה מגוונת במיוחד המורכבת מקבוצות משנה רבות בהתאמה לארצות שקלטו את מגורשי חצי האי האיברי. בכל אחת מארצות הפזורה התגבשה מסורת מקומית ייחודית המושפעת מארצות הסביבה, כגון תורכיה, מדינות הבלקן ומרוקו.

נקודת המוצא לפרק זה היא ההנחה שניתן וצריך לבדוק קווים מקומיים ייחודיים. אף שסיפורי עם עשויים לנוע בקלות בין תרבות לתרבות, כל שכן בתוך אותו מרחב תרבות, ניתן לאפיין פולקלור לא רק של קבוצה אתנית אחת – לדוגמה יהודים יוצאי

ספרד כפי שהצעתי בספריי מעשה אהוב וחצי: הסיפור העממי של יהודי ספרד (ירושלים תש"ס) ומילים משביעות מלחם: הפתגם היהודי ספרדי (ירושלים תשס"ד) – אלא אף לאפיין קבוצת משנה בתוך הקבוצה היהודית הספרדית, כמו למשל סיפורי עם מסלוניקי, מירושלים או פתגמים של דוברי החִּכְיִתָּה [מושג 1] בצפון מרוקו, כמוכח בספרי המשותף עם יעקב בן טולילה, מילה בשעתה זהב מעלתה, הפתגם הספרדי יהודי בצפון מרוקו (ירושלים תשס"ח).

על מנת לבדוק את ייחודם של סיפורים ופתגמים מפי יוצאי ספרד בתורכיה ניתן להשתמש בדגם שהציע חוקר הפולקלור אלן דאנדס (Dundes), המורכב משלוש רמות: המרקם הלשוני (טקסטורה), הטקסט וההקשר (קונטקסט):

ברמה הראשונה אמת המידה לבדיקת השיוך של הסיפור לקבוצה היא באיזו שפה מסופר הסיפור או נאמר הפתגם – לאדינו? שפת הסביבה (תורכית במקרה שלנו)? או עברית במקרה של עולי תורכיה החיים בישראל? ואולי אף עירוב לשונות? הדרגה המרבית של השתייכות סיפור לקבוצה ולזהות אתנית היא שימוש בשפת הקבוצה – לאדינו. ברמה השנייה, רמת הטקסט, אבדוק את עולם הסיפור – מי הדמויות המופיעות בו? מה הם ציוני הזמן והמרחב (שמות מקומות וציון אירועים היסטוריים שהתרחשו במקום, כגון עלילת דם), הווי, מנהגים והעולם הרוחני המניע את עלילת הסיפור ואת פעולות הגיבורים? עולם זה עשוי לשקף נורמות וערכים הייחודיים לבני הקבוצה על פי דימוים העצמי. לדוגמה, יוצאי ספרד על פי תפיסתם מגלמים ערכים של נדיבות, מתינות, ייחוס משפחתי, אצילות ועם זאת גם גאווה יתרה ורגשי כבוד מוגזמים. ברמת ההקשר אבדוק מי מספר את הסיפור? לאיזו קבוצה הוא משייך את עצמו? מי הקהל? ובאילו נסיבות של זמן או מקום סופר הסיפור?

3. סיפורי עם יהודיים־ספרדיים מתורכיה

הקובץ היחיד של סיפורי עם ייחודיים ליוצאי ספרד בתורכיה שיצא עד עתה לאור הוא הקובץ של מקס וגנר, הכולל ארבעה־עשר סיפורים שנרשמו מפי העורך באֶסְתֵּאֶנְבּוּל. הקובץ יצא לאור בשנת 1914 ופורסם בגרמנית. ואולם סיפורים רבים מפי ספרדים יוצאי תורכיה החיים בישראל מפוזרים בקובצי סיפורים למיניהם, בספרי זיכרונות ועוד. לדוגמה הקבצים של מתילדה כהן־סראנו, קוֹאִי־טוֹס: סיפורים מהווי המשפחה היהודית הספרדית (ירושלים 1986), ג'וּחָה מָה הוּא אֹמֵר (ירושלים תשנ"ב), קוֹנְסֵז'אס אִי קוֹנְסֵז'יקָאס: סיפורים ומעשיות מהעולם היהודי־ספרדי (ירושלים תשנ"ד), לְזִי־נְדָאס: אגדות וסיפורי מוסר מן המסורת היהודית ספרדית (ירושלים תשנ"ט). ספרה של כהן־סראנו, כי נעים לספר (ירושלים 2006), המוקדש לסיפורים אישיים ומשפחתיים מכיל גם סיפורים המשקפים את הווי החיים בתורכיה. בקובץ הסיפורים בעריכת דב נוי ותמר אלכסנדר, אוצרו של אבא: מאה סיפורים וסיפור מפי יהודי ספרד (ירושלים תשמ"ט), מובאים עשרים סיפורים מפי שני מספרים ילידי תורכיה. בקובץ של כוכבה פיביס, ילידת תורכיה, הקרוי סיר הפלאים: אגדות וסיפורי־עם (תל־אביב 1996), נמצאים מספר סיפורים נוספים. להלן אבחן סוגות אחדות של הסיפור היהודי־ספרדי מתורכיה. כל סוגה ספרותית עשויה לשקף השתייכות אתנית, אולם יש הבדלים מבחינה זו בין הסוגות.

3.1 האגדה

האגדה היא סיפור המעוגן בזמן ומקום ונסבה על דמות ידועה או על אירוע שהיה להם

קיום במציאות. ואולם על פי רוב חורגת האגדה מן המציאות וכוללת תיאור של נס. קבוצת הזיקה מקבלת את האגדה כתיאור התרחשות אמיתי של אירוע שאכן קרה, ולכן דרוש תהליך של סיגול עמוק של האגדה לקבוצה ולסביבה כדי שאמינותה תישמר. אחת מסוגות המשנה הנפוצות ביותר של האגדה היא אגדת שבחים (הגיוגרפיה) הנסבה על ביוגרפיה של דמות נערצה מתחום הקודש (רב, קדוש) או החול (מלך, משורר, חכם ופרשן). אגדות שבחים מפי יוצאי ספרד מסופרות למשל על אישים בני ספרד שזכו להערכה בכל התרבות היהודית, כגון אגדות על הרמב"ם, האר"י, רבי אברהם אבן עזרא [מושג 2] ואף רבי יהודה הלוי [מושג 3]. אמנם בכל קהילות ישראל קיימים סיפורים על דמויות אלו, אולם כאשר הם מסופרים בפי יוצאי ספרד נוצרת תחושת קרבה רגשית וגאווה קבוצתית בגלל שיוכם של אישים אלו לספרד, ארץ המוצא המשותפת לכל בני הקבוצה. אגדות השבח הייחודיות ליהודי ספרד הן אגדות שנותרו במעגל מצומצם של משפחה מסוימת, כמו למשל האגדות על הרב רפאל מיוחס, הרב בן ציון קואיניקה והרב וינדאל אַג'ל המסופרות בירושלים; או סיפורים על רב של קהילה מסוימת כמו אלו על רבנו קלונימוס שהציל את בני ירושלים מעלילת דם, על הרב רפאל קובז' מסלונקי, על הרב חיים ד"ל רז"ה או על הרב שלמה אַבוֹלְעֶפְיָה מטבריה. כך גם ישנם כמה סיפורים על הרב פֶּאָלְאָג' מאזמיר.

שני סיפורים על הרב פאלאג'י נרשמו בידי כהן-סראנו מפי דוד צ'יקוֹרְל יליד מִילָאס, שלמד באזמיר ועלה לישראל בשנת 1949. הסיפור הראשון נפתח במשפט אופייני לאגדה ולפיו מדובר בדמות אמתית – רב שעמד בראש קהילת אזמיר – אם כי לא ברור אם מדובר ברבי חיים פאלאג'י (1788-1869) או בבנו הרב אברהם פאלאג'י (1809-1889), משום ששניהם כיהנו בתפקיד זה. יש ציון זמן ומקום, ואף הצהרה מפי המספר כי זהו סיפור אמת: "המעשה שאנו עומדים לספר התרחש במציאות, בתקופה שבה עמד הרב פלצ'י [כך במקור] בראש הקהילה היהודית באזמיר". המשפט השני מאדיר את סמכותו של הרב: "הרב פלצ'י עסק בכל ענייני הקהילה והיה גם שופט את אנשי הקהילה שלא התנהגו כראוי, על סמך הסמכות שנתן לו הסולטן התורכי". הסיפור עוסק במוכר חלווה שחשד שיהודי בשם סלמון גנב את כספו. חברים יעצו לו: "לך אל הרב פלצ'י הוא יסדיר בשבילך את הדבר". הרב זימן אליו את מוכר החלווה, את סלמון ושני עדים יהודים שאותם הסתיר מאחורי הפרגוד בחדרו. כשנכנס סלמון אמר לו הרב בלאדינו: "סלמון, בלמד חולם לא". בשפה שהשתמשו הסוחרים היהודים ביניהם, כדי שהתורכים לא יבינו, פירושה של העצה: אל תעשה את העסקה הזו, אמור "לא". סלמון נפל בפח שטמן לו הרב כי חשב שהרב עומד לצדו ומתכוון להזהיר אותו שלא להודות. מיד ענה בלאדינו: "בחי הרב שבאתי הנה בדיוק בכוונה הזאת! הרב חשב שאגיד את האמת!?" (כהן-סראנו, לז'נדאס, עמ' 207-206). בכך הוכיח הרב שסלמון גנב את הכסף ולמעשה אף הודה בכך, והכריח אותו להחזיר את הגנבה למוכר החלווה. שבחו של הרב עולה מיכולתו לרדת לעומק אופיו של אדם, ולגרום לגנב להודות. ברור מן הסיפור שהרב היה מכובד ונתפס כמי שיכול לפתור בעיות לא רק בקרב היהודים אלא אף בקרב התורכים.

גם מן הסיפור השני ניתן לעמוד על סגולתו של הרב לפתור בעיות בדרך לא שגרתית, הפעם באמצעות הומור: כמה מנכבדי הקהילה ראו את אדון לוי אוכל כעך ברחוב באחד מימות הפסח ומיהרו לספר לרב. הרב זימן אליו את אדון לוי, קיבל אותו בחדרו וביקש ממנו שימתין מעט והתחיל לחפש ספרים בספרייה. "היה פותח ספר קורא בו קצת, סוגר אותו ומחזירו למקומו. [...] עד שאדון לוי איבד את סבלנותו ואמר: כבוד הרב קרא לי לכאן כדי לומר לי משהו ואינו אומר לי שום דבר! ענה הרב: אני מחפש בספרים, לראות אם באחד מהם כתוב שבימי פסח מותר לאכול כעך ב'מניין!'" (שם, עמ' 208). כך במקום

לגער ישרות בעברייך בייש אותו הרב וגרם לו להתחרט על מעשיו. בשני הסיפורים אין תיאורי נסים היוצאים מגדר הטבע אלא התפעלות מתכונותיו של הרב, מפיקחותו ומיכולתו לפתור סיטואציות אנושיות מביכות ושליטות.

אגדת שבח שיש בה מן הנס היא הסיפור על הרב אברהם גֶלְיָטָה, שנסע בשליחות קהילות ירושלים לאסתאנבול כדי לקבץ עבורה כספים. כאשר הגיעו לנמל אסתאנבול הודיע רב החובל כי מסוכן לרדת מן האנייה וכי הוא ממשיך בהפלגה. הרב גלנטה התעקש לרדת לבדו בסירה כדי להשלים את שליחותו. כשעלה לחוף סיפרו לו חיילים תורכים כי שני אריות ברחו מגן החיות של הסולטאן והמצב מסוכן מאוד. גם עתה לא חשש הרב. והנה הופיעו האריות והתיישבו לידו כמו כלבים נאמנים. הרב משך כל אריה באוזן אחת וכך הביא אותם אל הסולטאן. הסולטאן התפעל כל כך מביטחונו ומדבריו עד שמיד נתן לו סכום כסף גדול עבור הקהילה בירושלים. רכיבה על אריה או הכנעת אריה מיוחסת במסורת הסיפורית לגיבורים מרכזיים בתרבות היהודית – לגיבור מלחמה כמו בר כוכבא ולגיבור דתי כמו הרב שמואל החסיד מייסד חסידות אשכנז. האריה הוא הסמל של שבט יהודה ושל עם ישראל כולו. סיפור דומה רשמתי מפי ליאון מֶרְגִי על דון חוסה בן אוליאל, שהשיג את האנייה העולה לישראל רכוב על גבי אריה, וסיפור מקביל אף מסופר על הרב מסעוד אֶלְפֶסִי. המוטיב הדומה בין הסיפורים משווה את ערכה של העלייה לירושלים לערכו של איסוף תרומות למען קהילת ירושלים.

אירוע היסטורי מופיע באגדה שנרשמה מפי אלפרדו סראנו יליד אַיִיִדִין שבמערב אנטוליה. אולם כדרכה של האגדה מפליגה העלילה מן ההיסטוריה אל הנס: "כאשר היהודים שגורשו מספרד הגיעו בספינות מפרש לאסתאנבול, נשאר באניות בנמל, וחיכו שהסולטן ייתן להם רשות להיכנס לתורכיה כדי לגור שם. והיה זה הרב הראשי של קבוצת המהגרים שהתייצב לפני הסולטן, לבקש את הרשות הזאת" (כהן־סראנו, קואינטוס, עמ' 270). אולם הסולטאן שהכיר את המסורת הסיפורית על אברהם אבינו שהושלך לכבשן אש ולא נשרף דרש כהוכחה מן היהודים שאחד מנציגיהם יעמוד בניסיון דומה. זקן יהודי אחד מן הקבוצה חלם חלום שגרם לרב להבין שהוא האיש המתאים. הזקן נשלח אל הסולטאן והושלך לאש, אולם לא רק שלא נשרף אלא שחש שהוא מטייל בגן נפלא עמוס בשולחנות ערוכים ופירות נהדרים. הסולטאן השתכנע והתיר ליהודים להישאר על אדמת תורכיה (שם). זהו סיפור אטיולוגי [מושג 4] המסביר כיצד זכו מגורשי ספרד להיכנס לתורכיה ולהישאר בה.

3.2 המעשייה

המעשייה היא סיפור המתרחש בעולם הבדיה והפנטזיה. היא אינה קשורה למקום ("מעבר להרים ולימים") או לזמן ("פעם אחת", "בימים רחוקים"). המעשייה היא בעצם טיבה אוניברסלית יותר ויש בה רק אפשרויות מצומצמות לבטא מודעות אתנית. אם מתרחש תהליך של סיגול לקבוצה, סממניו אינם אלא שטחיים, כמו למשל החלפת שמות בלבד: סינדרלה היא רחלה בתו של חכם אברם, מוזכרים שמות מקומות כמו אסתאנבול או אזמיר, מוזכר סולטאן ולא מלך וכדומה ובכך מסתיימים סממני הסיגול של המעשייה לקבוצה.

המעשייה על טַרְזִין יפה התואר היא מעשיית נשים שיש בה היפוך תפקידים. גיבורת הסיפור היא נסיכה תורכיה שיצאה להרפתקאות מסוכנות כדי להשיג את הנסיך היהודי היפה. הנסיך היה כה יפה עד שבעברו בגן פרחו כל הפרחים והציפורים החלו לצייץ, ולכן נהג להתהלך עם שבעה צעיפים שכיסו את פניו. הנסיכה ביקשה מאביה שימכור אותה

וכך החל מסעה הממושך להשגת הנסיך. היא הגיעה לשלושה ארמונות שונים ומתברר שהם ארמונות אחיותיו של הנסיך הנחשק. בכל ארמון היא ביצעה מעשה גבורה של הצלה. בארמון הראשון היא הצילה את הנסיכה שמחזר עקשן כישף אותה עד שאיבדה את שפיותה. בארמון השני היא הצילה את הנסיך שנחטף בידי שפחה כושית המענה אותו עד שיתרצה לה. ובארמון השלישי היא עבדה כמשרתת עד שהגיע הנסיך ההודי לביקור והיא גרמה לו להתאהב בה, ודווקא אז היא ברחת חזרה לבית אביה. הנסיך הפסיבי הפך לאקטיבי ויצא אחריה לבקש את ידה מאביה, בהתאם לנומרות החברתיות המסורתיות (ת' אלכסנדר וד' נוי, אוצרו של אבא: מאה סיפורים וסיפור מפי יהודי ספרד, ירושלים תשמ"ט, עמ' 188-191).

המעשייה, כאמור, אינה מעוגנת בזמן ובמקום, דמויותיה אנונימיות ושייכות בדרך כלל למעמד הגבוה. הנסיכה אינה נזכרת בשמה, ותיאורה כ"בת מלך" או "בת הסולטאן התורכי" הוא סתמי מאוד. בנוסחים מקבילים תורכיה אינה נזכרת כלל. בכל זאת על פי אמות המידה שהצבתי לעיל ניתן להגדיר סיפור זה כסיפור יהודי-ספרדי השייך לרפרטואר התורכי-היהודי. הסיפור סופר בלאדינו, השפה הייחודית לבני הקבוצה, והוא מוכר לבני העדה. בידי ארבע נוסחאות של הסיפור: שתיים נרשמו מפי שתי מספרות מתורכיה, אחת מיוגוסלביה לשעבר ואחת מיוון. רק בנוסחים התורכיים נזכר כי הגיבורה היא תורכיה. בכל 23,000 הסיפורים הרשומים בארכיון הסיפור העממי לישראל [מושג 5] אין שום סיפור מקהילה יהודית אחרת המקביל לסיפורנו כולו ולמסגרת עלילתו. לעומת זאת הסיפור נפוץ בחברה הלא יהודית בתורכיה. בקובץ הסיפורים התורכיים בעריכת וולפרם אברהרד ופּרָטב נ' בורטוב (Eberhard & Boratov) רשומים שמונה-עשר נוסחים תורכיים של הסיפור. זהו אם כן סיפור ייחודי לקבוצה היהודית-הספרדית, במיוחד בתורכיה ובארצות הבלקן, והוא מעיד על תנועת סיפורי עם בכלל ומעשיות בפרט מן החברה התורכית המוסלמית אל החברה היהודית בת המקום.

3.3 סיפורים הומוריסטיים

הומור יהודי ניתן למצוא בכל הקבוצות המרכיבות את החברה היהודית. לכל קבוצה מאפייני הומור ייחודיים לה בהתאם לנסיבות בסביבה חברתית פוליטית מסוימת. הומור קיים בכל קבוצה שיש לה מכנה משותף, כגון מקצוע, גיל או מין. הומור המאפיין קבוצה סגורה וקטנה עשוי להיות בלתי מובן לחלוטין לקבוצות אחרות, החסרות את מכלול המשמעויות והאסוציאציות השייכות להווי הפנימי של הקבוצה. הומור קבוצתי, בדומה להומור אתני, הוא אחד האמצעים המובהקים להגדרת גבולות הקבוצה. ההומור פועל בשני כיוונים הפוכים שתוצאתם אחת: כלפי חוץ פועל הומור זה על ידי הבלטת הבדלים ומתוך תחושת עליונות של "אנחנו" לעומת "הם", בעיקר כאשר מדובר בדיחות על תדמיות ותוויות עדתיות. הסיפור עשוי ללעוג לתכונות של קבוצה אחרת: קמצנות, אלימות או חמדנות ולבטא בכך את תוקפנותם של בני קבוצה אחת כלפי בני קבוצה אחרת. במקרה זה ממלאת הבדיחה תפקיד של יצירת גבולות קבוצתיים של התבדלות. כלפי פנים יוצר הומור זה לכידות פנימית ומדגיש את סימני ההיכר של הקבוצה ואת ייחודה. אדון להלן בשלוש קבוצות של סיפורים הומוריסטיים הנפוצים בקרב יהודי ספרד בתורכיה: (א) סיפורי ג'וקה (ב) בדיחות על עימות חוץ-קבוצתי ותוך-קבוצתי (ג) אנקדוטות:

(א) סיפורי ג'וקה

ג'וחה הוא דמות ידועה בסיפור העממי המזרחי בכלל ובסיפור היהודי-הספרדי בפרט. בסיפורים תורכיים משלהי ימי הביניים מופיעה דמות ששמה נְצָר אֶדֶין הוֹג'ה, והיא דומה מאוד לדמותו של ג'וחה. לפי המסורת הסיפורית התורכית אכן היה אדם ששמו נצר אֶדֶין הוֹג'ה ומצבת קברו נמצאת בעיר קוֹנְיָה שבמרכז אנטוליה. בתורכיה התמוזגו הדמות היהודית והדמות התורכית ואף נוצר שם חדש המורכב משני השמות הקודמים נצר אֶדֶין אפנדי ג'וחה. דמות בעלת מאפיינים דומים קיימת בכל התרבויות וממלאת צרכים חברתיים בסיסיים, אך גילומה הייחודי של הדמות תלוי בהקשר ובתנאים שבהם היא פועלת. מבחינת התייחסותה אל הסביבה והתייחסות הסביבה אליה דמותו של ג'וחה היא דמות שיש לה כפל פנים: תעלולן ותחבלן ועם זה כסיל ותם, נוכל וגם הגון, רמאי ומרומה, פיקח המהתל באחרים ושוטה הנופל בכל פח. סיפורי ג'וחה נפוצים בכל מרכזי הפזורה של יוצאי ספרד במרחב התרבות העות'מאני. שיוכם של סיפורי ג'וחה ליהודי תורכיה נובע ברוב המקרים מהיותו של המספר בן תורכיה ולא דווקא על פי סממנים המופיעים בטקסט הסיפורי. דוגמה לסיפור על ג'וחה התם שיש בו כמה סממנים לשוניים הממקמים את הסיפור בתורכיה הוא הסיפור הבא: ג'וחה הוזמן לסעודה והגיע לפני כל המוזמנים האחרים. קיבלו אותו בכבוד רב והושיבו אותו ליד בעל הבית. לאט לאט הגיעו עוד אנשים. נכנס הג'יי (תואר כבוד, במקרה זה הכוונה ככל הנראה למושל האזור) וביקשו מג'וחה לזוז הצדה ולפנות לו מקום. אחר כך נכנס דְּרֻוֹיש ושוב התבקש ג'וחה לזוז הצדה. ולאחר מכן נכנס סוחר גדול וג'וחה התבקש: "היידה ג'וחה", כלומר הלאה ג'וחה, זוז עוד קצת, עד שמצא עצמו מחוץ לשולחן וחזר רעב לביתו (מ' כהן-סראנו, ג'וחה מה הוא אומר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 306).

בסיפור הבא מוזכרים שם עיר ושם השפה: "לג'וחה נמאס להיות באזמיר. אמר לאשתו בואי ניסע לבלות חודש בפאריס. מה דעתך?". נסעו השניים לפריז וכפי שביקש ג'וחה אשתו לא שכחה לקחת את מקלט הרדיו כדי שיוכל לשמוע חדשות בתורכית. משהגיעו לפריז פתח ג'וחה בכל ערב את הרדיו ושמע שמדברים בצרפתית. מאחר שלא הבין שום מילה הפסיק ג'וחה להפעיל את הרדיו. כאשר ארזו את המזוודות כדי לחזור לביתם באזמיר ראה ג'וחה שאשתו אורזת גם את הרדיו. אמר לה: "השאירי אותו כאן! הוא כבר שכח את הטורקית ומדבר רק צרפתית. איזה תועלת הוא יביא לנו באזמיר?" (שם, עמ' 296).

את הפן האחר של ג'וחה, זה התעלולן והפיקח, נמצא בסיפור הבא שאף בו כמה סממנים סגנוניים הממקמים אותו בתורכיה: ג'וחה הוזמן לסעודה גדולה שערך המוכתר של כפרו לכבוד פֶּאֶשָּׂא אחד שבא לבקרו. את ג'וחה הושיבו ליד הקאדי. עבר המלצר עם צלחת ובה שני דגים: אחד גדול ואחד קטן, וג'וחה בחר בדג הגדול. אמר לו הקאדי: "איזה מין חינוך הוא זה?! אתה לא מתבייש לקחת לעצמך את הדג הגדול יותר?". ענה ג'וחה: "אדוני הקאדי, מה היית אתה עושה במקומי?", "איזו שאלה!", אמר הקאדי, "הייתי לוקח את הקטן יותר!", "נו!" אמר לו ג'וחה "אז בבקשה, קח אותו" (שם, עמ' 234).

(ב) בדיחות על עימות חוץ-קבוצתי ותוך-קבוצתי

בדיחות המשקפות עימותים כאלו עוסקות בנושאים כמו דת ולאום ומציבות בדרך כלל את נציג הממסד של הדת היהודית, הרב, מול נציג הדת הנוצרית או המוסלמית, הכומר או הקאדי. בסיפורי החברה היהודית על עימותים מסוג זה ידו של היהודי תמיד על העליונה. אלו בדיחות תוך-קבוצתיות המופנות כלפי קבוצות אחרות ומגבירות את הלכידות הפנימית מול קבוצות אתניות ודתיות אחרות. הן משמשות נחמה ומביעות משאלה למציאות טובה יותר מזו של קבוצת מיעוט חלשה. בדיחות מסוג זה פותחות בנוסחה

לשונית קבועה המזמנת יחדיו רב, כומר וקאדי ומבליטות את השוני שבין חוקי הדתות. בדיחות ייחודיות יותר לבני הקבוצה הן אלו הנוגעות באירועים היסטוריים מסוימים או במרחב גאוגרפי האופייני לארצות המגורים של בני הקבוצה או לתנאי חייהם. סיפור על עימות אלים בין עדות מוכיח שלא תמיד התנהלו היחסים בין יהודים לתורכים למישרין: על פי סיפורו של מרקו חַדְגֶ'ס, יליד איידין, דרשו ראשי הקהילה היהודית מחברי הקהילה לשאת בשקט את העלבונות והגידופים שהתורכים הטיחו בהם. ההוראות הועלו על הכתב ונתלו כמודעה על שערי בית הכנסת. לילה אחד זרק תורכי חתול מת על יהודי שעבר ברחוב חשוך. היהודי התמלא כעס, התנפל על התורכי והכה אותו נמרצות. המשטרה התורכית התלוננה מיד לפני ראשי הקהילה היהודית והם קראו לדון את אותו יהודי. לשאלתם לפשר מעשיו ענה האיש "לכו לבדוק במודעה! מכת חתול לא היתה ברשימה" (כהן-סראנו, קואינטוס, עמ' 272).

בסיפור זה מתואר עימות בין-דתי ובין-עדתי של יהודי גאה, שאינו מוכן לעבור בשתיקה על התגרות התורכי אף על פי שהוא מביא לעימות תוך-קבוצתי בין ראשי הקהילה הנכנעים לדרישות התורכים ובין הפרט שאיננו מוכן לקבל בשתיקה כל התעללות. בדיחה המבטאת עמדה הפוכה היא הבדיחה על חבקוק: תורכי שאל יהודי מי היה הנביא חבקוק? – "שלנו", ענה היהודי, "לא", אמר התורכי ושלף את סכיניו, "חבקוק היה שלנו, ואם לא, אהרוג אותך". ענה היהודי: "חבקוק, שיהיה שלך". מאז מתאר ביטוי זה בלאדינו שבפי יהודי תורכיה ויכוח בין שני אנשים שאחד מהם רוצה לסיים את הוויכוח במהירות. קישור בין שתי הבדיחות משקף את הנורמה הקבוצתית שלא כדאי להיהרג על כל עניין אלא יש להבחין בין עיקר לטפל.

עימות בין יהודים לגויים הוא גם עימות על רקע גאוגרפי בין היהודי העירוני ובין הכפרי התורכי הבור. כאן נוסף גוון יהודי לעימות האוניברסלי בין כפר לעיר, בין בור לפיקח. והרי דוגמה: לכפרי אחד היה חמור זקן וחולה. בא אליו מכרו היהודי והציע לו למְכֹרו עבורו. אמר לו הכפרי "אם תמכור לי אותו, אתן לך אפילו עשרה אחוזים". היהודי סבב בשוק והכריז כי החמור טוב כל כך עד שאינו רוצה למכור אותו. אנשים החלו להתאסף ולנסות לקנותו אך היהודי סירב. כשהוצע עבור החמור סכום של 30,000 לירות הגיע בעל החמור ולקח אותו בחזרה. אמר לו היהודי: "מה עשית? עמדתי למכור לך את החמור תמורת שלושים אלף לירות!" [...] ענה לו הכפרי: "ומה חשבת, שאמכור חמור ששווה כל כך הרבה כסף?". "אם כך", ענה לו היהודי, "איפה עשרת האחוזים שהבטחת לי?", ובעקבות זאת שילם הכפרי ליהודי 3,000 לירות (שם, עמ' 290). בבדיחה זו מבוססת פיקחותו של היהודי על סטראוטיפ חוץ-יהודי והוא תאוות הכסף של היהודים וכישרונם להרוויח כסף בכל מצב. סטראוטיפ זה שימש יסוד להרבה בדיחות אנטישמיות, והוא חוזר בפתגמים תורכיים, יוונים ואחרים. בבדיחות המופנות פנימה משתמשים היהודים בדימוי זה לשם ביקורת עצמית ובאופן זה הם מתמודדים עמו. גם אם הומור כזה מלגלג על חולשותיה של הקבוצה הוא יוצר תחושת שיתוף ואחדות בין חבריה. בבדיחה דומה לקודמת משתדל תורכי לסחוט כסף מיהודי אך היהודי מצליח להערים עליו בהשתמשו באותה שיטה שבה נקט התורכי: סלמון ורבקה יצאו לבלות ירח דבש במלון בעיירת הנופש זְלוֹבָה שעל שפת הים השחור. עם הגשת החשבון טען הקופאי שיש תוספות רבות לתשלום שנקבע מראש: שימוש בסלון ריקודים, במגרש טניס, בחמאם ובחדר עישון. על כל תוספת טען היהודי כי לא השתמש בה, ואילו הקופאי ענה לו כי היה יכול להשתמש ועל כן עליו לשלם. לבסוף הוציא סלמון מכיסו את הסכום הבסיסי בלבד ואמר לקופאי: "אתמול בלילה שכבת עם אשתי וזה עולה 30,000 לירות", "אבל אני לא שכבתי עם אשתך!!", ענה הקופאי, "יכולת

לשכב", אמר סלמון והסתלק מבלי לשלם את התוספות (שם, עמ' 302). כדי לחסוך כסף היה מוכן היהודי אפילו לעורר את הרושם שהוא מסכים למכור את אשתו. הומור תוך-קבוצתי יכול לבטא גם מתחים פנימיים, מעמדיים, עדתיים ואחרים, או לקדם שינויי כוחות בתוך הקבוצה. כך לדוגמה בסיפור הבא, המשקף את לעגם של יהודי אסתאנבול ליהודי אַדִּיֶּנָה:

"תושבי אדירנה יצא שמם כקמצנים ביותר מכל יהודי תורכיה. בימי השולטאן הם היו באים לאיסטנבול כדי לקנות דברי הלבשה לחגים. והואיל והיו קמצנים היו הולכים לשוק מחמוד פאשה [אחד משוקי אסתאנבול העתיקה] ששם היו נמכרים בגדים מוכנים [שהיו זולים יותר]". המשך הסיפור מתאר את ההתמקחות בין יהודי כבד שמיעה מאדירנה עם סוחר אסתאנבולי. האדירנלי לא התבייש לבקש בסופו של דבר לקבל את הבגד חינם אין כסף: יהודי מאדירנה נכנס עם בנו לחנות ושואל על מחיר מעיל מסוים. המוכר אומר שהוא עולה 120 לירות. החרש לא שמע את דבריו וכשהבן אומר באוזנו את הסכום, אומר לו החרש שיש לו 60 לירות. המוכר אומר כי זה בלתי אפשרי אבל מסכים להוריד המחיר למאה לירות. כשהבן אומר זאת לאב, אומר לו האב שיש לו 50 לירות, וכך ממשיך האב להוריד את הסכום לארבעים ולשלושים לירות. לבסוף מתרגז המוכר ואומר: "מה אתה רוצה, שאתן לך אותו חינם?". הבן סיפר לאב את דברי המוכר, אך האב שמע רק את המילה "חינם", ואמר לבנו: "חינם? אז אמור לו שיתן לך שניים" (שם, עמ' 292).

(ג) אנקדוטות

האנקדוטה בשונה מן הבדיחה היא סיפור הומוריסטי קצר המדווח על אירוע אמיתי שעניינו בני אדם ממשיים ובדרך כלל הם גם מוזכרים בשם המלא. עצם העיסוק באנשים ידועים, באירועים שבהם היו מעורבים ובאמרות המיוחסות להם מעורר סקרנות רבה בקרב בני קבוצת הזיקה. בני הקבוצה מעוניינים לדעת פרטים ביוגרפיים משעשעים על האדם המסוים ולחשוף את חולשותיו או את דבריו השנונים. האנקדוטה כוללת בדרך כלל אפיזודה אחת שיש בה סצנה בודדת והתמקדות בשתי דמויות. מבחינה רטורית מסתיימת האנקדוטה במשפט שיש בו עוקץ והוא שיאו של הסיפור. בספריה כי נעים לספר וקואינטוס: סיפורים מהווי המשפחה היהודית הספרדית מביאה כהן-סראנו גם אנקדוטות על בני משפחתה, סבה, סבתה ודודיה שחיו בתורכיה, וחלק מן הסיפורים משקפים את הווי החיים שם.

לדוגמה האנקדוטה על משה סראנו מן העיר איידין, שהיה נוהג למכור את מרכולתו בכפרי התורכים. יום אחד כאשר חיפש מחסה מפני הגשם, נכנס לאחת מחצרות הבתים בכפר. הנשים התורכיות, שפניהן לא היו מכוסות ברעלה, נבהלו מאוד בראותן גבר והרימו את חצאיותיהן הרחבות כדי לכסות את פניהן – "ואת החלק התחתון של גופן חשפו ערום ועריה!" (שם, עמ' 310). לדברי הרושמת התרחש האירוע בשנת 1900 לערך). אנקדוטה זו באה להבליט את טיפשותן של הכפריות התורכיות לעומת חכמת היהודים תושבי הערים. הלעג לתורכים לא היה אלא מנגנון הגנה של היהודים, בני קבוצת המיעוט.

אנקדוטות אחרות על סבה של המספרת, יצחק, מתמקדות בזללנותו. באחת מהן שהתרחשה בשוק של אזמיר הציע המוכר ליצחק לאכול "בזיוס" (מאפה של בצק עלים ממולא בגבינה מלוחה ובתרד) כאוות נפשו תמורת סכום קבוע מראש. יצחק כילה את כל המגש. מוכר הבזיוס, שסבר כי ירוויח משיטה זו של "אכול כפי יכולתך", העדיף להחזיר ליצחק את המטבע ובלבד שיפסיק לחסל את כל הבזיוס (שם, עמ' 312). בסיפור אחר אכל יצחק גדי שלם שהכינה סבתא ריינה ליום השנה למות בעלה – הוא חזר וצבט חתיכה

קטנה של בשר מתוך חור שברשת הארון, עד שלבסוף נותר רק השלד של הגדי. האנקדוטה מסתיימת, כמקובל בסוגה זו, במשפט שהוא עוקצו של הסיפור: "אכלתי אותו [את הגדי] בלי להרגיש, הוא היה סגור בתוך הארון ולא יכולתי לראות מה קורה שם בפנים" (שם, עמ' 314). הרושם המצחיק מתעורר בגלל התגובה המיתממת וההתנהגות הילדותית.

3.4 הסיפור האישי

הסיפור האישי כשמו כן הוא, הוא מבוסס על חוויה אישית שאירעה לדובר עצמו והוא מסופר מתוך נקודת מבטו של הדובר. בדרך כלל מדובר באירוע יוצא דופן, אירוע שהשאיך את רושמו על המספר. הסיפור מעוגן במקום ובזמן, והוא סיפור אמתי בעיני המספר, המבקש לשכנע את המאזינים באמתותו. זהו גם סיפור המבטא ביתר חדות את השיך הקבוצתי. המעבר מהתרחשות האירוע האישי במציאות אל יצירת סיפור הוא בדרך ההיגוד המבוצע (Performance): הדובר מספר את האירוע לקהל המאזינים ולעתים מעלה אותו על הכתב.

כדי שהאירוע האישי ייהפך לסיפור עליו למלא כמה תנאים: (א) עליו להכיל התרחשות דרמטית; (ב) עליו לכלול רצף של יחידות הבונות עלילה, וכן סיבוך והתרה. עם זאת יכול הסיפור לכלול אפיזודה אחת בלבד; (ג) הסיפור צריך להיות אמתי, כלומר חלק ממציאות חייו של המספר.

מגמתו של המספר היא לתאר את המציאות בצורה מהימנה. כדי לשכנע באמתות ההתרחשות של הסיפור ישתמש המספר באמצעים רטוריים של שכנוע, קודם כול בהדגשת סמכותו כמספר: "זה קרה לי...", ויביא פרטים רבים – מועד ההתרחשות המדויק ומקומה, חפצים, תיאור לבוש וכדומה.

עם זאת בסיפור אישי, כמו בסיפורי מוסר, יש עיצוב מחדש של המציאות, שכן הסיפור נרשם בדיעבד על פי זיכרונו של המספר ועל פי הדרך שבה הוא מבקש להביא את הסיפור לפני המאזין או הקורא.

אף שהסיפור האישי מתאר חוויה אישית מן הביוגרפיה של המספר הוא מעוגן במסורת הסיפורית הקולקטיבית בתבניתו ובמוטיבים שונים המופיעים בו. כמו כן נוסף על המעגל האישי של המספר הוא משקף גם מעגלים נוספים כמו את תרבותה של הקבוצה שהוא משתייך אליה, במקרה שלנו הקבוצה היהודית-הספרדית בתורכיה. סיפור אישי יכול להיות סיפור על אירוע משעשע מחיי היום-יום, כגון אנקדוטה, מהתלה וסיפור גוזמה או סיפור על חיזור, היכרות והתאהבות. בסוגת הסיפורים האישיים מתייחד המְמוֹרָט, המתאר חוויה אישית על-טבעית השייכת לעולם האמונה והקדושה או לעולם הרוחות והדמונים. לעתים החריגה מן המציאות היא רק ברמת הפרשנות של המספר, קרי קישור בין סיבה לתוצאה ותזמון אירועים שאיננו נתפס כצירוף מקרים. במעגל מרוחק יותר נמצאים סיפורים המתארים אירועים שהמספר לא נכח בהם אלא חזר וסיפר אותם כפי ששמעם מפי מספר אחר. סיפורים אלו המובאים על פי עדות שמיעה מכונים כְּרוֹנִיקָט משום שהם קרובים יותר לכתיבת כרוניקה של אירועים. המספר מציין מפי מי שמע את הסיפור.

כך לדוגמה מספרת דיאנה סראנו ילידת איידין על הנס שאירע לדודה יצחק: "בשנת 1918 ירדו מן ההרים הצ'ט'אס [כלומר כפריים תורכים] והתנפלו על יהודי איידין, במטרה לגזול את בתיהם ורכושם ולרצוח אותם. היהודים חיפשו דרך לברוח והסתתרו בבית הספר 'אליאנס' שבעיר". הדוד יצחק הסתתר שם עם כל משפחתו אך לפתע נזכר שהשאיך בביתו את ספר התורה. כדי שהספר לא ייפול בידי התורכים החליט לחזור לביתו, לקחת אותו

ולחצילו. כשהגיע הביתה העמיס על אחת מכתפיו את ספר התורה ועל השנייה העמיס מזרן כדי לישון עליו על רצפת בית הספר. באמצע הדרך ראו אותו התורכים וירו לעברו. הוא לא חש בירייה, ורק כשהגיע לבית הספר ראה שכדור ניקב את המזרן ונשאר תקוע בו. מסיימת סראנו: "מלא פליאה אמר הדוד יצחק באותו רגע, והמשיך לומר זאת תמיד אחר כך, כל עוד הוא חי: 'ה' עשה לי נס והציל אותי, מפני שהצלתי את ספר התורה'" (שם, עמ' 328).

סיפור שיש בו מוטיב דומה רשמה מתילדה כהן-סראנו מפי שלמה יכיני. זהו סיפור עדות גדוש בפרטי ראליה גם כשאין בהם צורך לעלילת הסיפור, כגון שמות האב, האחים ומקצועותיהם, נוסף על פרטי זמן, מקום ושמות החשובים להבנת הסיפור. זהו סיפורו של יהודה אהרן כהן שהתמנה על ידי הסולטאן עבד אל-חמיד השני לנאקף (רשם אדמות). הוא נהג להתפלל בשני בתי כנסת ותרם להם ספרי תורה על שמו. הצלחתו עוררה קנאה רבה ובאחת השבתות מכרו איש יווני ואיש תורכי את אחת מאדמות הסולטאן והלשינו על יהודה אהרן שמעל באמון הסולטאן וששלשל את הרווחים לכיסו. הסולטאן הזועם השליך מיד את היהודי לבית סוהר ללא משפט. אשתו של אהרן, מרים, ניסתה לשווא להתקבל אצל הסולטאן ולחלות את פניו. בינתיים עברו שלושה חודשים אך מרים לא נואשה; היא חיפשה ומצאה כי המכירה התבצעה בשבת, ומיד הבינה כי לא ייתכן שבעלה חילל את השבת ועשה עסקים ביום הקדוש. שוב ביקשה האישה להתקבל אצל הסולטאן ולאחר מאמצים הצליחה לשתוח בפניו את טענותיה. הפעם ערך הסולטאן חקירה ומצא את האשמים האמתיים. הוא שחרר את יהודה אהרן מן המאסר וכפיצוי אף ציווה לקרוא על שמו רחוב ברובע אורתֶהכוי (איל אֶמְאֵיִסיר, מוסף של העיתון שלום היוצא באסתאנבול, גיליון 17, יולי 2006). יהודה אהרן עלה לישראל בשנת 1933 והתיישב בתל-אביב. גם בישראל הקפיד להתפלל בכל שבת בבית הכנסת. הוא קנה אדמות ליד פתח תקווה מתוך כוונה להקים יישוב אך נפטר משבץ בטרם הספיק לעשות זאת. עד היום רשום שמו על שער ביתו ברחוב וולפסון בעיר.

כפי שבסיפור הקודם הציל ספר תורה את חיי המספר, כאן הוא ניצל בזכות שמירת שבת. הקישור שעושים המספרים בין שני האירועים הוא הנס – הצלת חיים כגמול על מעשה מצווה.

סיפור אישי המסופר בגוף ראשון ושיש בו יסוד החורג מן הראליה הוא סיפורו של רְשֵׁל פִּירְהָ, אשר פגשה בנעוריה בתורכיה צוענייה [מושג 6] מגדת עתידות וזו ניבאה לה בדיוק מצמר את עתידה. אירוע זה הפך לסיפור מנחה בחייה של רשל. וכך נפתח סיפורו: "בתורכיה היו עוברות צועניות ברחוב. אני עוד לא הייתי בת שש עשרה. אמי הייתה נגד. אמרה: 'אסור לדעת את העתיד, אסור!' יום אחד הייתי עם חברה. אמי הייתה בתוך המטבח. עברה צוענייה. תמורת חצי לירה היא קוראת את המזל" (ת' אלכסנדר-פריזר, מעשה אהוב וחצי: הסיפור העממי של יהודי ספרד, ירושלים תש"ס, עמ' 451-452). רשל לא עמדה בפיתוי, ביקשה מן הצוענייה לחזות את עתידה, ולא הצליחה להתחמק מן הגורל המר שחזתה לה הצוענייה.

החלוקה לסוגות נוחה מסיבות מתודולוגיות אך פעמים רבות מיטשטשים הגבולות. אגדה נפוצה מאוד בכל קהילות ישראל מתארת כיצד ניצלה הקהילה היהודית מגזרה קשה ומסכנת השמדה. לזכר נס ההצלה חוגגת הקהילה חגיגה מיוחדת סמוך לפורים ועל כן קרויה "פורים שני" [מושג 7]. בקרב יהודי ספרד קיימים נוסחים רבים של אגדה זו הקשורים לעיר סרגוסה שבספרד, ולפי גרסה אחרת לעיר סירקוזה שבסיציליה. וזה תקציר הסיפור כפי שנרשם מפי רחל לוי ילידת תורכיה:

בכל שנה כאשר חגג מלך ספרד את יום הולדתו נצטוו יהודי סרגוסה, כמו הארמנים והיוונים, לצאת בתהלוכה לכבוד המלך ולהציג את סמלי דתם. היהודים יצאו עם ספרי התורה בתוך נרתיקים עטופים בפרוכות רקומות זהב. אך כדי שלא לחלל את כבוד התורה הוציאו את הנרתיקים ריקים. משומד אחד הלשין למלך על המעשה והאשים את היהודים בביזוי כבוד המלך. אולם יום לפני התהלוכה הופיע אליהו הנביא ברחובות סרגוסה, תפס את שמש בית הכנסת בידו והכריח אותו להכניס את ספרי התורה לנרתיקים. כאשר ציווה המלך לפתוח את הנרתיקים ראה שספרי התורה מונחים במקומם ושהיהודים אכן מכבדים אותו וציווה לתלות את המשומד. מאז חוגגים היהודים את פורים של סרגוסה. ייחודו של נוסח זה לעומת נוסחים דומים אחרים הוא כי הדגש מועבר בו מסיפור על מקורו של שם העיר, סרגוסה, לסיפור משפחתי המתאר כיצד חוגגת משפחת בכר מתורכיה שמוצאה מסרגוסה את הנס שאירע שם:

באיסטנבול היתה משפחת בכר, שקראו להם ה"בכרים של סרגוסה" מפני שטענו שהם באים מסרגוסה שבספרד. במשך שנים, דודתי, הגברת שרה בכר, נהגה להזמין אנשים בפורים, אחרי הצום, והיתה מחלקת להם סוכריות. האדון יצחק בכר היה הולך למנחה בפורים לפנות ערב, והיה קורא לכל היהודים, ואחרי התפילה בבית הכנסת של צ'ורפצ'יחאן [צ'ורפג'י ח'אן, באזור אַמִּינוֹנו, אסתאנבול] בטחטקלה [תַּחַת־הַקֶּלֶה, שכונה ברובע זה] היה מחלק סוכריות של חאג'י בכיר [יצרן ממתקים מפורסם]. יצחק בכר היה קורא לרבנו נסים מסיסטראנו שהיה מביא את המגילה [מגילת סרגוסה] והיה קורא אותה בעברית, ואחר כך היה מסביר אותה בספניולית, כדי שיבינו כולם.

כהן־סראנו, לונדאס, עמ' 136.

ככל אגדה אישית גדוש הסיפור בפרטים הלקוחים מן המציאות במגמה להבליט את אמיתות ההתרחשות. הקשר החי לספרד מודגש במשפחה זו בחגיגות טקסיות מדי שנה בשנה, ונס קהילת סרגוסה הופך לעניין משפחתי פנימי. בסיפור זה יש אפוא עירוב של אגדה היסטורית קולקטיבית ושל סיפורה של משפחה אחת. כמו כן ניתן לראות בו את הקשר לשלושת מעגלי הזיקה שבהם תפקדו קהלי היהודים יוצאי חצי האי האיברי ובכללם היהודים הספרדים בתורכיה: הזיקה לתרבות היהודית הקנונית (כאן: חג פורים); הזיקה לארץ המוצא – סרגוסה שבספרד; והזיקה לתרבות הסביבה, במקרה זה אסתאנבול שבתורכיה.

4. הפתגמים כמבטאים הבדלים קבוצתיים

בניגוד למיעוט הפרסום של קובצי סיפורי יהודים ספרדים מתורכיה, ישנו שפע של קובצי פתגמים למן הקבצים הראשונים של ריימונד פולשה דל בוסק (del Bousec) בשנת 1895 ושל מאיר קייזרלינג (Kayserling) בשנת 1897. בשני קבצים אלו המילים התורכיות המשולבות בפתגמים בלאדינו מופיעות בסוגריים עם תרגום לצרפתית. שנים ספורות לאחר מכן (1903) פרסם גם החוקר היהודי־תורכי אברהם זָנוֹן אוסף פתגמים. לידה דנה לוי (1944, 1958) רשמה פתגמים מפי יוצאי תורכיה בניו־יורק. אוספים נוספים מתורכיה נערכו בידי אברהם גלנטה (1954), דוד אֶלְקָנָה (1965), קלרה פרחיה (1994), ולאחרונה פורסם קובץ שערכה בקי בר־דוד (2006).

לכאורה הפתגם מתאים פחות מסוגות ספרותיות עממיות אחרות לבטא זהות קבוצתית. בדרך כלל הוא מסכם ניסיון על־קבוצתי ונע בנקל מקבוצה לקבוצה, לפחות בתבניתו

ובמסר שבו. קיצורו של הפתגם ועיצובו הפואטי מקשים על דובר המבקש להכניס בו שינויים, ליצור אותו מחדש ולהתאימו לסיטואציה נתונה של קבוצה מסוימת. עם זאת הדובר יכול לבטא את זהותו האישית ואת השתייכותו הקבוצתית באמצעות הפתגם, בראש ובראשונה על ידי שילובו בהקשר הנתון, הן ההקשר ההתנהגותי הן ההקשר המילולי. הדובר הוא שמחליט אם להגיב על מצב מסוים באמצעות פתגם, הוא שבוחר את הפתגם המתאים ביותר לדעתו לאותו מצב, והוא שיכול לשנות, ולו במעט, את נוסח הפתגם על פי צרכיו ועל פי הנמען. יחסי הגומלין בין כל אלה מקנים לפתגם את משמעותו הייחודית. שימוש באותו פתגם בנסיבות ובמצבים שונים יקנה לו משמעויות שונות, ואילו שימוש בפתגמים שונים במצבים דומים ישקף את מגוון העמדות של הדובר.

ניסוחו של הפתגם כטיעון הנושא משמעות מוגדרת היטב מאפשר ביטוי מגובש ושקוף של הזהות הקבוצתית. כמה גורמים המופיעים בפתגם משמשים מפתחות ברורים לזהות: שימוש בגופים "אני", "הם", "אנחנו"; מקומו של הדובר כמוען וכנמען; היחס של הנאמר אל המציאות – כתיאור או בביקורתיות; השימוש בלשון סמלים או בלשון פיגורטיבית; ובעיקר רמת ייצוג המציאות הנרמזת באופן מילולי או מטפורי. מאחורי הפתגם עומדת לא רק סמכותו האישית של הדובר, אלא בעיקר סמכותו של הקולקטיב. משפטי המעבר מן השיח הרגיל אל היגוד הפתגם, כמו "אצלנו היו אומרים" או "את הפתגם הזה שמעתי מאמי ששמעה מאמה", מעידים על כך בבירור. יתרה מזאת, פעמים רבות הדובר אף מבקש להדגיש שהפתגם שאוב מניסיון העבר ומבטא מסורת קבוצתית.

עיקר כוחו של הפתגם בלשונו. אפשר להריק סיפורי עם משפה לשפה, אך קשה לתרגם פתגמים בלי לאבד את סגולותיהם הספרותיות הייחודיות. לכל היותר אפשר לסכם אותם כפרפרזה או למצוא להם פתגם מקביל בשפה אחרת. על כן לעומת סוגות ספרותיות אחרות, שמאפייניהן האתניים אובדים או מיטשטשים במעבר מתרבות לתרבות, הפתגם שומר על צורתו ועל הלשון הקבוצתית, שהשימוש בה הוא היבט מרכזי בתיחום הגבולות האתניים הקבוצתיים. ממדיו המצומצמים של הפתגם – משפט אחד בדרך כלל – מאפשרים לזכור אותו בנקל. למעשה גם מי שכבר אינו דובר את השפה יכול לומר פתגמים בשפת המקור.

כמעט אי אפשר להצביע בוודאות על מקום היווצרותו של פתגם, על ההיסטוריה שלו או על דרכי תפוצתו. לפיכך קשה לשייך בוודאות פתגם לאזור גאוגרפי מסוים או לקבוצה אתנית מסוימת או לתקופה מוגדרת, מה גם שאפשר להצביע על פתגמים מקבילים שנוצרו באזורים שונים ובזמנים שונים. על כן יש להיזהר ולהסתייג מן הניסיון לזהות מאפיינים לאומיים או אזוריים בפולקלור בכלל, ובפרט בפתגמים, הנוטים מטבעם אל האוניברסלי. עם זאת ישנם מאפיינים אזוריים וקבוצתיים לפתגמים, ובמידה שווריאציה של פתגם ידוע נפוצה באזור מסוים בצורה ייחודית לו, יש לראותה בבחינת פתגם עצמאי האופייני לאזור זה. פתגמים עשויים לשקף את תפיסת העולם של המשתמשים בהם, ובהסתייגות ניתן לומר שפתגמים משקפים גם ערכים וסטראוטיפים של הקבוצה שבה הם נפוצים. לעתים מעידים פתגמים על אורח החיים באזור ועל התכונות המועדפות בעיני תושביו, בהתאמה לנורמות הקבוצתיות האזוריות.

מפעם לפעם אף נמצא פתגמים הנוקבים במפורש בשמו של מקום. דימוי המקום נובע מן המציאות, אך לעתים לדימוי אין קשר של ממש למציאות והוא נוצר בתודעת בני הקבוצה על פי מושגים סטראוטיפיים. כך הדבר בפתגם הבא: "Sal de Evlahia, pasa de Izmir, mora en Estambul" (צא מרומניה, עבור באזמיר, השתקע באסתאנבול; אוסף ספרד). לפתגם זה תבנית משולשת, ובכל אחד מחלקיו נזכר שם של מקום ולצדו

עצה לא מנומקת כיצד להתייחס אליו. לכל הצלעות מבנה אחד: מילת ציווי, מילת יחס, שם מקום. ואולם לשלושת הפעלים המופיעים בצורת הציווי, "sal", "pasa", "mora", יש משמעות נוספת ושונה לחלוטין: "מלח", "צימוקים", "תותים". המשמעות השנייה מבטלת לחלוטין את המשמעות הראשונה ואפשר לראות בה המלצה על מוצרי מזון המייחדים את אותם מקומות. מבחינה זו זהו פתגם-חידה משעשע, והנמען מתבקש לעמוד על שתי משמעויותיו השונות בעת ובעונה אחת. נוסף על כך שלושת חלקי הפתגם מציינים מקומות שמעמדם אינו שווה: מול ארץ, רומניה, מוצבות שתי ערים, אזמיר ואסתאנבול. הניגוד הראשוני הוא למעשה בין רומניה לתורכיה, והניגוד המשני הוא בין שתי ערים בתורכיה. שמות הערים מתחלפים בנוסחים השונים של הפתגם: אנשי אסתאנבול מסיימים את הפתגם בהמלצה להשתקע בעירם, ואילו אנשי אזמיר ממליצים על עירם-שלהם.

הַעֲמֵדָה דומה של שני מקומות זה מול זה מופיעה גם בפתגם הבא: "Ni mulk en Turкия, ni mujer de Romania" (לא נחלה בתורכיה, ולא רעיה מרומניה; פניני ספרד, עמ' קנו [ומשם גם התרגום]). נראה כי החזקת נכסי דלא נידי לא נחשבה רווחית או בטוחה, לכל הפחות בעיני היהודים (בגלל מיסוי או חוסר ביטחון קיומי), ובעיני נשים תורכיות הייתה לנשים רומניות תדמית של גחמניות נטולות מוסר. מטבע הדברים נקבעו דימויים מעין אלה על קבוצה או על מקום שנתפסו "זרים", "רחוקים", "לא משלנו". ואולם פעמים רבות משקפים הדימויים מתח דווקא בין שני מקומות הקרובים זה לזה גאוגרפית, כגון אזמיר ואסתאנבול, שניהם מרכזים יהודיים גדולים, או בין מקומות המקיימים ביניהם קשרי מסחר וקשרים חברתיים, כגון תורכיה, יוון ובולגריה. רוב הפתגמים מציגים דימוי עצמי המשבח את בני הקבוצה או המקום ומגנה את בני המקום האחר, כמו בפתגם הבא, שלפיו המונח "יווני" הוא כינוי לאדם צבוע שאין תוכו כבד: "El ke es yavani no es istamboli" (היווני אינו אסתאנבולי; אוסף ספרד). או בפתגם על אנשי אסתאנבול: "Ombre tabiatli es veri istamboli" (אדם מנומס הוא very אסתאנבולי; שם).

בשילוב המילה האנגלית "very" (מאוד) יש משום אירוניה ורמז שלילי לפזילתם של אנשי אסתאנבול אל העולם הגדול. ניתן גם לפרש זאת להפך: שבח לאנשי אסתאנבול. לעומת זאת אנשי אזמיר אומרים על בני אסתאנבול: "Esta buen istamboli seguro es" (האסתאנבולי הטוב הזה הוא בוודאי נחש; שם). בפתגם זה יש משום תשובה לפתגם שנזכר לעיל, שלפיו בני אסתאנבול תוכם כבדים.

הכפילות ביחס כלפי אסתאנבול באה לידי ביטוי בפתגם הנאמר על מי שטורח רבות למען דבר פעוט שאינו שווה בטורח: "ב'ה אה איסטאמבול פור אונה קוג'ארה די ארוז" (לך עד איסטאנבול בשביל כף של ארוז; מ"ד גאון, בשמים מספרד, מאוצר חכמת יהדות ספרד, בעריכת י' גאון, ירושלים 1989, עמ' 168 [ומשם גם התרגום]).

סממן מקומי מובהק נוסף הוא שילוב מילים משפת הסביבה בתוך הפתגם בלאדינו כמו בשלוש הדוגמאות הבאות, שיש בהן מילים בתורכית "La hanum, cadem, köprü": "La hanum durmiendo el mazal espierto" (העלמה ישנה אך מזלה ער; פניני ספרד, עמ' קיח [ומשם גם התרגום]). "La malacha de cavayo trae cadem" (פרסת הסוס מביאה מזל; אוסף ספרד). "Azete a la una kon el diavlo, asta pasar el kyupri" (שתף פעולה עם השטן עד שתחצה את הגשר; פרחיה ואחרים, עמ' 552). "Azete a la una" הוא ביטוי שקשה לתרגמו. מילולית פירושו: "עשה עצמך כאחד" וכוונתו: "ליישר קו", "לשתף פעולה".

דוגמאות אחרות הן שילוב של מונחים או שמות מאכלים מתרבות הסביבה: "Ken se" (הנכווה בצ'וֹרְבָה [סוג של מרק] נושף ביוגורט; שם,

עמ' 555).

פתגם זה נפוץ גם ביתר קהילות יוצאי ספרד אולם יש לו מקבילה בתורכית שהקלה את קליטתו ותפוצתו בקרב יהודי תורכיה: "Çorbada ağzı yanan, yoğurdu üflüyerek yer". הפתגם הבא משלב את הפועל התורכי pişman (להצטער, להתחרט): "Ya me ize pişman de la ora ke nasi" (הוא גרם לי להצטער על יום היוולדי; שם, עמ' 558). ואף לו מקבילה בתורכית: "Doğduğuma pişman oldum". אסיים בדוגמה המביאה נוסח יהודי תורכי של פתגם בלאדינו הרווח בכל קהילות יהודי ספרד: "El ojo ve, la alma dezea" (העין רואה והנפש חומדת; שם, עמ' 553). פתגם מקביל בתורכית אומר: "Göz görür, gönül ister". פתגם ספרדי היספני מבטא אותו רעיון בניסוח שלילי: "Ojos que no ven corazón que no desea" (העין אינה רואה והלב אינו חומד; G. Correas, Refranero Clasico Espanol [ed. F.C.R. Maldonado], Madrid 1974, p. 372). ברקע מהדהדים הפתגם המקראי "וְעֵינַי הָאֲדָם לֹא תִשְׁפָּעֶנָה" (משלי כו, כ), ודברי רש"י: "העין רואה והלב חומד והגוף עושה את העבירות" (רש"י על במדבר טו, לט).

לסיכום

הן בסיפורים והן בפתגמים מתבטאת הזהות של הקבוצה הספרדית-היהודית מתוך זיקה לשלושה מעגלי יסוד: התרבות היהודית, התרבות האיברית ותרבות הסביבה, במקרה זה התורכית. למרות השיוך המובהק לשני המעגלים הרחבים יותר ניתן להצביע על ייחודיות של הסיפורים והפתגמים היהודיים-הספרדיים מתורכיה: בעיצוב הלשוני, בפרטי הווי חיים, בשמות אנשים ומקומות ובהתייחסות לאירועים היסטוריים שהתרחשו בתורכיה. מידת המובהקות של השיוך שונה מסוגה לסוגה. האגדה, השייכת לתחום האמונה של קבוצת הזיקה, מבטאת סממנים מקומיים יותר מן המעשייה, הנוטה אל הכללי והאוניברסלי. הפתגם, שמחד גיסא עיקרו בלשונו ומאידך גיסא הוא מתנייד בקלות מתרבות לתרבות, מעיד על שילוב מילים מתורכית אל הפתגם בלאדינו ועל קיומם של פתגמים בתורכית המקבילים לפתגמים בלאדינו.

מושגים

מושג 1: הכיתיה

הכיתיה היא הלהג הספרדי-יהודי שדובר במרוקו, בעיקר במרוקו הספרדית, לאורך חופי הים התיכון. המבדל אותה מהלאדינו הרגילה הוא היותה רוויה במילים ערביות ועבריות שקיבלו תצורה ספרדית. יעקב בן טולילה, חוקר הכיתיה, מצא ששליש מאוצר המילים שלה ממוצא ערבי, וכחמישית ממנו ממוצא עברי. ברכיב העברי שלה יש דמיון ללאדינו. כך למשל המילה desmazalado (חסר מזל) קיימת הן בלאדינו של יהודי האימפריה העות'מאנית והן בכיתיה של יהודי מרוקו. התחביר של הכיתיה הוא על דרך הספרדית. עם הכיבוש הספרדי בצפון מרוקו (1860) החלו היהודים לאמץ את הלהג הקסטיליאני וזנחו בהדרגה את הכיתיה עד שבשליש השני של המאה העשרים היא חדלה לשמש שפת יום-יום.

מושג 2: רבי אברהם אבן עזרא (1089–1164)

משורר, פרשן, מדקדק, איש מדע ופילוסוף יליד ספרד; איש אשכולות בתחומי מדע מגוונים: מתמטיקה, אסטרונומיה, רפואה ופילוסופיה. כתב שירים רבים ובהם תוכחות וסליחות שנתקבלו בסידורי תפילה ובמחזורים. נחשב לאחד מגדולי מפרשי המקרא ומאבות הדקדוק העברי. סיבב דמותו נרקמו אגדות עם רבות.

מושג 3: רבי יהודה הלוי (ריה"ל, 1075–1141)

משורר והוגה. נולד בטודלה שבספרד; חיבר מאות שירי חול ופיוטים. כישורו הפיוטי קירב אותו למשכילים יהודים ולמשוררי הדור ובהם המשורר משה אבן עזרא, שהזמינו לביתו שבגרנדה. בתחילת המאה השתים-עשרה עבר יהודה הלוי לטולדו בירת קסטיליה, ובה התמחה ברפואה. כישוריו ומעמדו בקהילה זיכוהו בתפקיד שר בחצר המלוכה. בעקבות פרועות שערכו הנוצרים ביהודי קסטיליה חזר לקורדובה שבספרד המוסלמית, וישב בה שנים רבות. בשנת 1140 החליט לעלות לארץ ישראל. באביב 1141 הפליג ממצרים, וזמן קצר לאחר מכן מת בנסיבות לא ידועות, כנראה בארץ ישראל. ר' יהודה הלוי ידוע גם בחיבורו ספר הכוזרי. הפך לגיבורן של אגדות עם בעל פה ובכתב.

מושג 4: סיפור אטיולוגי

סיפור אטיולוגי, הוא סיפור מוצא (אטיולוגיה [יוונית]: תורת הסיבות). המונח רווח בחקר הפולקלור ובחקר הספרות המקראית. סיפורים אטיולוגיים נועדו לבאר תופעת טבע מסוימת, להציג את הסיבה לצורתם של בעלי חיים, להסביר מנהגים מקובלים בעם או אירועים מרכזיים בחברה, או להצביע על מקור שמם של מקומות ושל אישים.

המגמה האטיולוגית יכולה להתבטא בסוגות סיפור שונות, כגון מיתוס המסביר מוצא של תופעות טבע (בריאת האישה, הכוכבים או הקשת בענן), או סיפורי בעלי חיים (המסבירים למשל מדוע לדוב יש זנב קצר ומדוע הנחש זוחל על גחונו). יסוד אטיולוגי באגדה היסטורית מסביר מדוע למשל חרבה ירושלים, או כיצד באה השכרות לעולם. במקרא מוסבר שמו של יעקב בכך שאחז בעקב אחיו בעת לידתו, וסיפור חלום יעקב, שבעקבותיו הכריז יעקב "אין זה כי אם בית אלהים" (בראשית כח, יז), מוצג כסיפור שנועד להסביר את מקור השם "בית אל".

מושג 5: ארכיון הסיפור העממי בישראל ע"ש רב נוי (אסע"י)

ארכיון הסיפור העממי בישראל (אסע"י) הקרוי כיום על שם מייסדו, פרופ' דב נוי, נוסד בשנת 1955 בחיפה במסגרת המוזאון לאתנולוגיה ולפולקלור שהוקם אז בעיר. מטרת הארכיון הייתה לרשום, לאסוף ולתעד סיפורי עם מפי מספרים יוצאי עדות שונות בישראל. משנת 1983 נמצא הארכיון באוניברסיטת חיפה. כיום ישנם בארכיון למעלה מ-23,000 סיפורי עם. זהו המאגר הגדול ביותר של סיפורי עם יהודיים שנרשמו במשך יותר מחמישים שנה ואין דוגמתו בשום מקום אחר. הארכיון כולל גם סיפורי עם של עדות לא יהודיות: ערבים מוסלמים ונוצרים, בדווים, דרוזים וצ'רקסים.

מושג 6: צוענים

בני עם היושב בכמה ארצות, בעיקר באירופה, בעל שפה ותרבות ייחודיים. אורח חייהם התאפיין עד לאחרונה בנוודות. מוצאם של הצוענים מהודו, ובימי הביניים הגיעו בנדודיהם לאירופה. רוב הצוענים כיום הם נוצרים קתולים, אם כי הם משמרים גם מנהגים מהעבר הקדם-נוצרי שלהם. הצוענים סבלו במשך

מאות שנים מסטראוטיפים שליליים ומתוקפנות מצד החברה האירופית. למרות המוצא ה"ארי" שלהם ראה המשטר הנאצי בצוענים גורם שלילי. עם זאת, בשונה מן היהודים, לא גובשה תכנית להשמדה כוללת של הצוענים. בגרמניה עצמה נרצחו בעיקר צוענים בני תערובת ואילו צוענים "טהורים" ניצלו. לעומת זאת בשאר ארצות אירופה לא הייתה מדיניות ברורה וגורלם השתנה מארץ לארץ. לפי אחת ההערכות נרצחו בזמן מלחמת העולם השנייה כ-200,000 צוענים. הצוענים סובלים עד ימינו אלה מיחס שלילי במדינות שבהן הם חיים.

מושג 7: פורים שני או פורים קטן

פורים שני או פורים קטן הוא כינוי לחג מקומי בקהילות יהודיות שונות, שבו חוגגים בני הקהילה אירוע בעברה של הקהילה, בדרך כלל נס של הצלה מגורם עוין. לעתים עוצבה החגיגה המקומית במתכונת המזכירה את חגיגת הפורים (משלוח מנות, מתנות לאביונים) ואף נכתבה "מגילה" מקומית, כחיקוי למגילת אסתר, או שחוברו פיוטים. בין חגיגות הפורים בקהילות ניתן לציין למשל את פורים של נרבונה (1236), פורים של סירקוזה/סרגוסה (1240 או 1380), פורים מצרים (כ"ח באדר רפ"ד, 1524), פורים של רומא (1555), פורים של טבריה (ז' באלול תק"ג, 1742), פורים קובנה (ז' באדר תקמ"ג, 1783) ועוד (ראו להלן בפרק על מחזור השנה). נוסף על ימי הפורים הקהילתיים מוכרים גם ימי פורים משפחתיים כפורים של משפחת רבי שמואל הנגיד (א' באלול ד'תשצ"ט, 1039) או פורים של משפחת מיוחס בירושלים (ט"ז באדר תפ"ד, 1724) ועוד.

